

ТЪРНОВГРАД ПРЕЗ ПОГЛЕДА НА ДРУГИТЕ: СЛУЧАЯТ С НИКИТА ХОНИАТ

Кирил Маринов

TARNOVGRAD VIEWED BY THE OTHERS: THE CASE OF NIKETAS CHONIATES

Kirił Marinow

Abstract: *The text is devoted to the analysis of the portrayal of Tarnovo, the new capital of the restored near the end of the twelfth-century Bulgarian state, in the historical work and speeches by Niketas Choniates, a Byzantine historian, official, and rhetorician from the latter half of the twelfth and early thirteenth centuries. As a direct witness of the contemporary Byzantine-Bulgarian relations, a high-ranking court dignitary throughout most of the discussed period, and the author of the most important sources shedding light on the restitution of Bulgaria, he left a legacy of extraordinary importance, one which has shaped views of the subsequent generations of Byzantine historians. While examining Tarnovo's role shows it did not occupy a particularly significant place in the historian's narrative, and the remarks concerning it appear as if in passing, he nonetheless was fully conscious of the city's significance not only for the Bulgarians themselves but also in the context of the prospective expansion of the Empire in the direction of its northern neighbours. It is therefore no accident that in his brief characterisation of the city the author focused on the description of the defensive qualities of Tarnovo. Paradoxically, his arguments on this subject may play an important role in the present ongoing discussion among the archaeologists exploring the former capital on the subject of chronology and size of the fortifications surrounding the two most important hills on which the city developed, namely Tsarevets and Trapezitsa.*

Keywords: *Niketas Choniates, Tarnovgrad, Tsarevets, Trapezitsa, Veliko Tarnovo, medieval fortifications, Byzantium and Bulgaria, the Assenids, medieval Bulgaria, medieval Balkans, medieval capitals, Byzantine historiography, Byzantine rhetoric, the others in Byzantine sources, Bulgaria in Byzantine sources.*

Съчиненията на Никита Хониат (ок. 1155 – ок. 1217), византийски историк, ритор и чиновник от втората половина на XII и началото на XIII в.¹, са най-важните източници за историята на възстановеното в края на XII в. Българ-

---

¹ За Хониат и неговото литературно творчество вж. [Van Dieten, J.-L. 1971; Къждан, А. П. 2005; Simpson, A., Efthymiadis, S. 2009; Simpson, A. 2013; Treadgold, W. 2013, pp. 422–456; Neville, L. 2018, p. 219–225].

ско царство². Поради това значението и богатството на предоставената от него информация не могат да бъдат надценени, още повече, че неговите сведения са обширно използвани от по-късните историци на империята, като Георги Акрополит и Теодор Скутариот, поради което до голяма степен повествованието му е градивно за техните познания по въпроса. Търново³, столицата на късносредновековната Българска държава, също намира място в неговия историческия труд, озаглавен *Χρονική διήγησις*, описващ историята на Византия от 1118 до 1206 г., а по-съсредоточено в периода 1180 – 1206 г., както и в запазените *Λόγοι* на византиеца. Затова анализът на информацията за този политически център ще бъде предмет на следващите бележки. При това отбелязвам, че в разсъжденията си се концентрирам единствено върху преките споменавания на Търново в творбите на Хониат (т.е. там, където се появява името на столицата), макар че не пропускам напълно и някои пасажи в съчиненията му, където той споменава града косвено или можем да предположим, че дадена информация може да се отнася и за него. Единственият фрагмент, който не разглеждам в текста и който традиционно се свързва с Търново, е описанието на анонимния център, където е обявено българското освободително движение. Правя това, защото той изисква отделно изследване.

I. Търново – характеристика на града

Никита Хониат прави следната характеристика на Търново:

... τοῦ Τερνόβου (ὁ δὲ ἐστὶν ἡ ἐρυμνοτάτη ἄμα καὶ προφηρεστάτη τῶν κατὰ τὸν Αἴμον ἀπασῶν πόλεων, τείχεσί τε ἰσχυροῖς περιβεβλημένη καὶ ρεύματι ποταμίου διεκλιμένη καὶ ὄρους ἀκρωνυχία πεπολισμένη)...

... Търново (той е най-укрепеният и най-прекрасният от всички градове разположени в Хемус, обграден със мощни стени, разделен от малка река и изграден на билото на планина)...

От съобщението могат да се направят няколко извода. На първо място, че описанието напълно отговаря на действителното разположение и градоу-

---

² По този въпрос вж. [Цанкова-Петкова, Г. 1978, с. 21–50; Петров, П. 1985; Божилов, И. 2017, с. 281–304; Madgearu, A. 2017, р. 35–113; Маркова, А. 2022, с. 49–77].

³ За това средище вж. [Петров, П. 1986; Панова, Р. 1995, с. 141–186; Тотев, К., Косева, Д. 2016, с. 364–376].

⁴ [Choniates. 1975, р. 470, 75–78; бълг. прев. – ГИБИ, т. XI, с. 51] (с мои промени – К.М.). Подобна характеристика на Търново се намира в две лекции от ръкописи на Никитовия труд от XIII век, по-специално L (Laurentianus IX 24) и O (Oxonienensis Bodleianus Roe 22) – [Choniates. 1975, р. 616, ad v. 61–62]: ...ἐξ Τέρνοβου (Τέρουβου според O) τὴν προφηρεστέραν πασῶν τῶν ἐν Μυσίᾳ πόλεων... – където се появява във връзка с описанието на събитията, свързани с историята на българо-латинските отношения, а конкретно битката при Адрианопол през 1205 г. и съдбата на латинския император Балдуин I.

стройството и следователно се основава върху разказа на някого, който лично е видял центъра (например участник в един от походите на Исак II през 1186 или 1190 г., византийски легати от по-късно време, Иванко, убиеца на Йоан Асен, който през 1196 г. бяга в Константинопол, и дори Калоян, най-младият от братята Асеновци, който пребивава във византийската столица като заложник известно време от 1188 г.)⁵. На второ място, от географска гледна точка центърът е свързан с планинския масив на Хемус (т.е. днес предимно със Старопланинската верига)⁶, в чиято вътрешност го локализира византийският автор. Това се потвърждава и от подробностите, касаещи местоположението му, които той включва в своето описание, а именно фактът, че комплексът е разположен на върха на хълм (в текста – планина). Наистина Търново се намира в района на т.нар. Търновски височини, които съставляват една от най-северните части на Старопланинския предпланински район (Предбалкана), а самите възвишения (Царевец и Трапезица заедно с Момина крепост и Света гора), върху които е разположен неговият „стар град“, са разделени от меандриращата между тях река Янтра [Овчаров, Т. 1980, с. 464–477]. При това трябва настоятелно да се подчертае, че тогавашните автори, следвайки примера на античните авторитети, особено географите като Страбон, възприемат Предбалкана като неразделна част от масива на Хемус, също както го правят по отношение на Средногорския масив (Антибалкана), разположен на юг от Балкана⁷. Този факт допълнително потвърждава предложението от мен превод на фразата τὸν κατὰ τὸν Αἴμιον ἀπασῶν πόλεων като *всички градове, разположени в Хемус*, за разлика от традиционното: *всички градове при Хемус* [срв. ГИБИ, т. XI, с. 51; Magoulis, H. J. 1984, p. 258]. Аналогично, като мен разбират смисъла на разисквания пасаж Анна и Филипо-Мария Понтани, преводачите на италианското издание на Хониатовия текст, които го превеждат като *tutte la città dell’Emo*. Същият, макар и в малко по-различен контекст, превод на ключовата фраза κατὰ τὸν Αἴμιον е възприет още от Иван Дуйчев за τοὺς κατὰ τὸν Αἴμιον τὸ ὄρος βαρβάρους, появяваща се в първоначалния разказ за бунта на

⁵ По въпроса за тези походи, пратеничества, бягства и заложничество вж. [Цанкова-Петкова, Г. 1978, с. 28–29, 32–33, 38–40, 41–42, 51–52; Петров, П. 1985, с. 120–129, 146, 148, 218–232, 264–268; Божилов, И. 1995 б, с. 43–44 (нр. 3); Божилов, И. 2017, с. 291–295, 297–298, 307; Madgearu, A. 2017, p. 67–71, 80–81, 98–101, 111–112, 117–118]. Обстойно за изворите, използвани от Хониат вж. [Simpson, A. 2013, p. 214–250; Treadgold, W. 2013, p. 437–438, 443–445].

⁶ За този планински масив вж. [Oberhammer, E. 1912, S. 2221–2226; Soustal, P. 1991, S. 279–280; Гагова, К. 2002, с. 319–322].

⁷ Срв. [Strabon, 2003, vol. IV, VII, 5. 1, p. 114, 14–18; VII, 6. 1, p. 127, 13–16; VII, fr. 10, p. 154, 7–19; Comnena, 2001, XIV, 8, 6, p. 456, 76–87]. Понастоящем Предбалканът заедно със същинския масив на Стара планина влиза в състава на т.нар. Старопланински регион. За съвременната подялба на по-горе споменатите орографски единици вж. [Николов, В. Йорданова, М. 2002, с. 9–57].

Асеновци. Малко по-далечна аналогия, но семантично свързана, би бил преводът от Димитриос Гонис на израза *περὶ τὸν Αἴμον φρούριον*, появяващ се у Никифор Григора, свързващ споменатите в текста укрепления с вътрешността на въпросния планински масив, а не с околностите му [**Choniates**, 1975, p. 368, 50–51; **Choniates**, 2014, p. 43; **Gregoras**, 1829, X, 4, p. 488, 1; **Дуйчев, И.** 1945, с. 45, бел. 3 (нр. IX); **Дуйчев, И.** 1981, с. 53; **Гонис, Д.** 1994, с. 469, бел. 31]. Според ръкописите от XIII в. – A (Vaticanus graecus 1623) и P (Parisinus graecus 1778), както и тези от XIV – XV в. – W (Vindobonensis Historicus graecus 105), чийто вариант е приет за изначален в по-старото издание на съчинението на Хониат, подготвено от Август-Емануил Бекер, по аналогичен на Търново начин византийският историк описва старата българска столица Преслав, за която заявява, че е заобиколена предимно от Хемус (*καὶ πλείστην ὄσιν περὶ τὸν Αἴμον τὴν περίμετρον ἔχουσα*)⁸, макар да е известно, че всъщност и там става дума за Предбалкана. Следователно без особена грешка можем да причислим Търново към групата крепости, споменати неколkokратно в съчиненията на Хониат, разположени на стръмни и високи хълмове и отлично укрепени, свързани с Хемус, в които българите търсят закрила от византийските сили⁹.

Заслужава да се отбележи и твърдението, че градът е изграден на върха на хълм, тъй като наистина сградостроителството се концентрира на сравнително равните (Трапезица) или терасовидни (Царевец) върхове на възвишенията, докато стръмните им склонове, слизащи към реката, остават незастроени. Едва над самото речно корито, в подножието на хълмовете, са разположени допълнителни сгради. Авторът обаче не ги споменава, което би могло да означава, че в краткото си описание той е съсредоточен върху доминиращите елементи, т.е. най-важните характеристики в развитието и оформлението на града, като изключва подробностите, или (ако приемем друго тълкуване) строителството покрай речното корито не е много развито по онова време. Прави впечатление и посочването, че българската столица е разположена изключително върху единичен хълм, което, поне на пръв поглед, явно не съответства на реалното планиране на центъра. Разбира се, можем да приемем, че това е свидетелство за реалното съсредоточаване на поселението в края на XII или в самото начало на XIII в., изключително върху едно от търновските възвишения, вероятно само върху Царевец, или да допуснем, че Търново се нарича само последният хълм, както изглежда предполагат някои местни старобъл-

⁸ [**Choniates**, 1975, p. 372, 43–45; **Choniates**, 1835, p. 486, 18–21]. Уточнението, че градът е в по-голямата си част заобиколен от този планински масив, въпреки че идеално се вписва в реалното разположение на центъра спрямо Предбалкана, не е включено в реконструкцията на текста, предложена от Ян-Луи ван Дитен.

⁹ [**Choniates**, 1975, p. 368, 53–55; p. 373, 59–63; p. 428, 67 – 429, 72; **Choniates**, 1972, II, p. 8, 2–5]. За по-задълбочен коментар върху използването на Хемус във връзка с реставрирането на българската държавност в края на XII в. вж. [**Маринов, К.** 2015, с. 330–347].

гарски източници [Полывянный, Д. И. 1985, с. 263; срв. Бараков, В. 2015, с. 124]. Наистина в светлината на досегашните археологически проучвания едва по времето на цар Йоан Асен II (Царевец) и неговите преки наследници през 40-те години на XIV в. (Трапезица) Търново придобива ясен градски облик [Рабовянов, Д. 2015, с. 51–52, 66–70, 125–128; Рабовянов, Д. 2018, с. 337, 341, 347]. Малко по-иначе [Barakov, V. [s.a.], p. 10, 11]. Това обаче не означава, че по-ранно поселение в района на Трапезица не е съществувало¹⁰, а други споменавания във византийските текстове по-скоро доказват, че името Търново се е използва за обозначаване на цялата българска столица, вкл. и последното възвишение, което заедно с Царевец съставлява селищното ядро на града [Овчаров, Т. 1980, с. 468]. Един детайл от анализирания пасаж сякаш показва, че Хониат използва единичния хълм на принципа *pars pro toto*, посочвайки по този начин общия факт на сградостроителството, издигащо се по върховете на околните хълмове, имайки вероятно предвид най-важният от тях или този, на който е разположено седалището на Асеновци – Царевец. Все пак той посочва, че градът се издига на върха на планината, но е разделен (*διαλαμβάνω*) от река. Тази информация ще е безсмислена, ако ставаше дума за това, че сградите са концентрирани само върху една височина, заобиколена от речната долина. Ако византиецът желае само да подчертае, че градът е отделен от останалата околност и следователно е заобиколен изцяло или в по-голямата си част от реката, би следвало да се очаква, че той ще използва термина *περίμετρον*, както прави

¹⁰ Общи бележки по въпроса, в някои отношения дискуссионни в: [Алексиев, Й. 1994, с. 198; Долмова-Лукановска, М. 2008, с. 49–51, 119–120; Бараков, В. 2015, с. 119, 122–123, 130–132, 142, 313, 317–318, 332–333]. В югоизточния сектор на крепостта са открити следи от поселение и некропол от края на XII и началото на XIII век. В нейното източното подножие в края на XII в. има и гърнчарска работилница, а при главния вход за кратък период съществува железарска работилница. Възможно е църквите 3, 16 и 19 да са построени в края на XII или началото на XIII в. Това донякъде ще се отнася и за църквата „Св. Петка“, функционирала в южното подградие на Трапезица, ако изграждането ѝ не е непосредствено следствие от пренасянето на мощите на св. Петка Епиватска в Търново от цар Йоан Асен II. С други думи, ако е била посветена на друга светица с това име, т.е. св. Петка (Параскева) Римлянка (Стара) или св. Петка (Параскева) Иконийска, което, все пак, не може напълно да се изключи. Общо взето на територията на южното и източното подградие на възвишението са документирани най-ранните до момента строежи, намиращи се извън цитаделата на Царевец. Процесът на укрепяване и трайно заселване на северната част на Трапезица започва в първите години на XIII в. Издигането на отбранителни стени в западната част на върха на хълма също се отнася към последния период – [Мутафов, В. 1999, с. 20, 25; Робов, М. 2004, с. 93–107; Николова, Я., Робов, М. 2005, с. 25–37; Робов, М. 2015, с. 606–619; Дерменджиев, Е. 2016, с. 69–71; Робов, М. 2016, с. 741–750; Тотев, К., Дерменджиев, Е., Караилиев, П., Косева, Д. 2011, с. 201; Тотев, К. 2013, с. 581–582, 583–585, 587–588; Тотев, К., Косева, Д. 2016, с. 371; Чешмеджиев, Д. 2019, с. 67–78; Дерменджиев, Е. 2021, с. 24–33, 35–36].

именно в случая с Преслав, заобиколен от масива на Хемус. Или пък думата *περιβάλλω*, използвана малко по-рано в същото изречение, характеризиращо Търново, за да подчертае, че столицата е заобиколена от мощни отбранителни стени. От друга страна, употребеното *διαλαμβάνω* има смисъл само при положение, че там се има предвид отразяване на действителната планова ситуация на центъра, който се издигал върху най-малко два хълма, разделени от река. И в действителност случаят е такъв.

Заслужава да се отбележи и информацията за укрепленията, превъзходството или величието на града. Несъмнено Търново е възприемано като най-мощната българска крепост и на този факт византиецът обръща най-голямо внимание, той е и най-значим за него. От това твърдение косвено следва, че византийците имат познания за други български крепости и градове от онова време (преди всичко за свързаните с Хемус) и на техния фон са могли да оценят отбранителните качества на търновския център. Според описанието три компонента обуславят тази, а не друга характеристика на градската отбрана – масивните стени, които го обграждат, реката, която допълнително блокира достъпа до него, и самият факт на разположението на града върху височина, или както буквално желае авторът – на върха на планината. Парадоксално е, но на преден план е изтеглен изкуственият фактор, т.е. умишлено издигнатите отбранителни стени, които всъщност са допълнителен елемент, засилващ и без това естествено укрепения град поради самото му местоположение. От това следва, че още през въпросния период (90-те години на XII в.) или поне преди смъртта на нашия автор, т.е. около 1217 г., или дори малко след 1206 г., на която дата се прекъсва повествованието на окончателния вариант (с изключение на ръкописите LO) на историческото му съчинение, градът или поне някаква част от него е обградена със стени. Посоченият хронологически диапазон всъщност може да се стесни още повече, тъй като съчинението на Хониат е запазено в две основни версии, които в някои отношения значително се различават помежду си. Първата е написана преди окончателното превземане на Константинопол от рицарите на Четвъртия кръстоносен поход през април 1204 г. Дотогава авторът заема високи постове в императорския двор, имайки свободен достъп до актуална политическа информация, вкл. относно съседите на Византия. За известно време той дори е императорски управител в Тракия, по-конкретно във Филипопол (от 1189 г.), така че българската тема не му е чужда. Втората версия Никита написва след 1206 г., преработвайки и допълвайки по-ранния ръкопис, като добавя редица сведения, и по-конкретно лична характеристика и оценка на държавния елит, довел до разпадането на империята. По това време той вече е в изгнание в близост до Никея в Мала Азия, живее в бедност, лишен от позиция и влияние. Следователно изглежда твърде вероятно той да получава горната информация за Търново и да я включва в творбата си преди 1204 г., още повече, че знаем, че първоначалния наратив е доведен до 1202 г., за да го допълни след това между 1204 и 1206 г.

със събития, свързани с падането на Константинопол, и това, което става непосредствено след него (в ръкописната версия LO описанието на събитията е до ок. 1210 г.). Освен това съпоставянето на по-краткия с по-дългия вариант на творбата не показва по-късна намеса на автора по отношение на цитираната по-горе топографска характеристика на българската столица¹¹.

От археологическите проучвания знаем, че споменатите отбранителни стени на Търново се простират по ръбовете на върховете на отделните хълмове и увенчават склоновете, спускащи се доста стръмно към долината на Янтра. Сведенията, посочени във въпросния писмен източник, могат да бъдат важен индикатор при разглеждането на хронологията на укрепването на хълма Царевец или Трапезица (в случая с втора хълм предимно от гледна точка на развитието на тамошното поселение), за което се водят спорове сред специалистите, провеждащи разкопки в бившата столица¹². Каквито и да са разминаванията между учените, изследващи този въпрос, няма съмнение, че някаква укрепителна линия, обграждаща поне хълма Царевец, вече съществува, когато византийският историк пише своя труд. По всичко изглежда, че стените са до толкова солидни (Хониат дори ги описва като масивни), че се набиват в очите пътниците, посещаващи Търново, вероятно дори от известно разстояние. Като прибавим към това и сведението, че Търново е по-величествено от другите крепости, пръснати в Стара планина и Предбалкана, дори и да приемем техните малки размери, трудно е зад тези формулировки да търсим малко отбранително съоръжение с размери, подобни на тези на по-късния архитектурен комплекс на Българската патриаршия, което може би се издига върху най-високата тераса на Царевец още по времето на византийското владичество [срв.

---

¹¹ За живота на Никита Хониат и хронологията на възникването на неговото историческо съчинение вж. [Simpson, A. 2013, p. 2–3, 11–124; Treadgold, W. 2013, p. 422–435, 441–442].

¹² Най-пълна разработка на градските стени опасващи Царевец подготвя [Вълов, В. 1992]. Вж. също [Овчаров, Т. 2005; Долмова-Лукановска, М. 2007]. В случая с Царевец понастоящем също не се отрича съществуването на поселение и някаква околоръстна линия от градски укрепления в периода след възстановяването на българската държавност през 80-те години на XIII в., въпреки че размерът на тези инвестиции се възприема по различен начин – по този въпрос вж. последвалото кратко обсъждане и цитираната литература, посочени в тази статия. По отношение на Трапезица изграждането на първите околоръстни укрепления около върха или поне инициацията на тяхното съзиждане понастоящем варира между края на XII или по-скоро в началото на XIII в. [Тотев, К. 2013, с. 581–582, 583–585; Тотев, К. Тодоров, Н., Караилиев, Пл. 2019, с. 400, 401, 403–404, 414, 419, 422, 424] и 20-те или 30-те години на това столетие [Долмова, М. 1995, с. 40; Долмова-Лукановска, М. 2008, с. 45; Рабовянов, Д. 2017 б, с. 180–181, бел. 21; Рабовянов, Д. 2019, с. 381, 382]. Резултатите от досегашните археологически изследвания на фортификациите на Трапезица обобщава Н. Тодоров [Тодоров, Н. 2016, с. 502–522; Тодоров, Н. 2017, с. 471–480].

Дерменджиев, Е. 2016, с. 40–46; Рабовянов, Д. 2017 а, с. 360, 364, 365; Рабовянов, Д. 2019, с. 383–384; Дерменджиев, Е. 2018, с. 445].

Очевидно описанието на византийския историк се отнася за околоръстната стена на хълма (хълмовете?) вече от периода след възстановяването на Българската държава в средата на 80-те години на XII в., може би дори за ситуацията на границата на столетията (т.е. от времето на Калоян), вече известно на византиеца и донякъде ретроспективно отнесено към времето на бунта на Иванко от 1196 г., в контекста на който анализираното описание на града се появява на страниците на Хониатовото съчинение. От гледна точка на извора обаче не е изключено въпросните укрепления да съществуват по време на събитията, свързани със смъртта на цар Асен (точно през 1196 г.) или дори малко по-рано (но по-скоро след възстановяването на българската държавност?)¹³, поне такъв образ на търновския център получават потребителите на Никитовата творба. Освен това текстът на византийския историк показва, че той включва *de facto* повече от един хълм (следователно най-малко два) в градското ядро, което в светлината на нашите археологически познания подкрепя мнението, че в него влиза още поне Трапезица. Като се има това предвид може ли да се предположи, че когато авторът пише, че градът е обграден със стени, той има предвид и поредния хълм, който също е укрепен, или само твърди, че поселенията върху двата хълма са разделени от реката, *ergo* на другото възвишение няма укрепления? Трудно е да се отговори еднозначно, макар че, както споменах по-горе, най-новите резултати от археологическите разкопки позволяват да се допусне съществуването на поне част от укрепленията около хълма Трапезица в началото на XIII в.¹⁴, което ще съответства на времето, в което Хониат пише своето произведение.

Споменатият по-горе парадокс се състои в това, че всъщност коритото на реката е първото препятствие, което трябва да се преодолее по пътя към града, с изключение, разбира се, на главния вход на Царевец, който се е намира от югозападната страна на хълма и не е ограден от водния басейн. Споменаването на крепостните стени, на първо място, може да се отнася именно до укрепването на този главен вход, макар че аз лично смятам, че това се дължи по-скоро на добрата и подчертана (поради местоположението) видимост на градските укрепления. От другаде знаем, че през въпросния период река Янтра е по-пълноводна, което я прави по-солидна преграда по пътя на въз-

¹³ Това може частично да корелира с приеманата понастоящем от археолозите (да добавим, колебливо) датировка на първата околоръстна укрепителна стена на хълма Царевец, вж. [Дерменджиев, Е. 2016, с. 61–75; Рабовянов, Д. 2017 а, с. 359–361, 362–365; Дерменджиев, Е. 2018, с. 447].

¹⁴ [Тотев, К., Дерменджиев, Е., Караишев, П., Косева, Д. 2011, с. 30, 31, 125–126; Тотев, К. 2013, с. 581–582, 583–585. Различно Долмова-Лукановска, М. 2008, с. 31–46; Бараков, В. 2015, с. 131, 247–248] (последният от цитираните изследователи датира фортификациите на Трапезица през 80-те години на XII в.).

можните агресори. Третият компонент на отбранителната система на града е самата планина (т.е. хълм), върху която той се издига. Добре известен факт е, че крепостите и градовете, разположени по върховете на хълмове и планини, са едни от най-трудните за превземане и затова тогавашните специалисти по военно изкуство често препоръчват превземането им да става посредством хитрост особено, ако обсаждащите сили желаят да избегнат продължителна обсада, целяща да умори от глад защитниците. Директният шурм не е за препоръчване, тъй като защитниците изначално се намират в привилегировано положение, заемайки по-висока бойна позиция, по този начин изпълнявайки кардиналната препоръка, касаеща воденето на военни действия в планините и изобщо по-високо ситуираните местности [Маринов, К. 2013/2014, с. 368, 377–378; Маринов, К. 2017, с. 19–20]. И така, обсъждайки отбранителните качества на Търново, авторът набляга на три препятствия – две естествени, реката и стръмнината на търновските склонове, които значително затрудняват достъпа до градските постройки, забавят настъплението на врага, принуждавайки го да положи значителни физически усилия, за да се приближи до третото препятствие, а именно градските стени, охранявани от разположените във вътрешността на центъра войски. Очевидно е, че поставянето на такъв акцент върху въпроса за градската отбрана и интересът към различните ѝ компоненти се дължи на факта, че именно византийците са принудени да я атакуват, т.е. да се борят с гореспоменатите бариери.

Въпросът за отличните отбранителни възможности на Търново може да се свърже донякъде и с използвания в цитирания фрагмент термин *προφερεστάτη* (от *προφερίς*), който може да се преведе като *най-прекрасният*, което трябва да се разбира и като превъзхождащ (лат. *superior*), т.е. *надминаващ другите* (градове) [LSJ, 1996, р. 1539; срв. Magoulias, H. J. 1984, р. 258]. В контекста на последното значение напълно валидна е и версията *la più importante* [Choniates, 2014, р. 43]. По този начин градът доминира над останалите центрове заради своите укрепления, но и поради политическите си прерогативи. Несъмнено всички тези прилагателни, вкл. приемливият, малко по-свободен превод *най-красивият* [ГИБИ, т. XI, с. 51], посочват, от една страна, естетическите качества на местоположението на търновското средище (подчертавани от други средновековни автори, но преди всичко от пътешествениците от Новото време и съвременните писатели)¹⁵, а от друга, ролята му на столица и в този контекст – превъзходството му над другите български центрове.

За точността на византийското описание на Търново свидетелства текстът от XV в. на търновеца Григорий Цамблак, който в *Разказа за пренасяне на*

¹⁵ Срв. [Sathas, C. 1894, р. 417, 13–16; Röhricht, R. 1891, S. 490 (Петер Шпарнау); Русев, П., Гълъбов, И., Давидов, А., Данчев, Г. 1971, 50.1, с. 198; Гюрова, С. 1969, с. 38, 78–79, 80, 125–126; Иречек, К. 1974, с. 281–295; Йовков, М. 1982, с. 108–109 (Петър Богдан Бакшев); Цапенко, М. П. 1972, с. 119–122].

мощите на Петка Търновска във Видин и Белград, във връзка със завладяването на българската столица от османците през 1393 г. пише следното:

Иже ѿ пришѣ, въса оубо вьлгарскыя прѣдѣлы ꙗкоже гнѣздѣ сдрѣжа. на чюдныи же градѣ пришѣ, недооумѣвааше къ прѣетію. мѣста оубо тврѣдость зра ꙗкоже ѿ ѱ. стрѣмнинами горѣ ѿ хълмѣ высокыи затворено. ѿ стѣнами великыи оукрѣплено. ѿ вѣноутрь же прѣбныи многочѣстныи мѡщми трыгоубо оутврѣжено. ѿ ꙗко воина неповѣдима сѣа по срѣдѣ ѿмоушїимь, иже тамо жителѣ. И по сїхъ оубо вѣщен бездѣльнъ хотѣаше възвратити се вѣрварь. къ стѣнамъ же ѿ чѣсти чѣо аще ѿ възмоуъ вѣ. къ крѣпости же прѣбныи не ѿнако оуспѣа вѣ. рѣзвѣ ꙗко же сѣно къ ѡгню. Нѣ слышитъ ѿ тѣ пѣвно, Мѡѡсѣс же ѿ Іеремїи. ѡво оубо не мѡли се ѡ мѡдехъ сїхъ. ѡво же, ѿзыда из града сѣго. мѡтвы вѣ твоѣ ꙗко стѣна мѣдна соутъ къ възвранѣнню гнѣва мѡегѡ. И тако ѿ горькыи пѡвѣсти грѣхоу прѣвѣзъшѣшъ въ роукоу вѣ авїе, иже никогдаже сѣа положити мнѣшомоу се.

А той [османският владетел Баязид I Йълдъръм – К.М.], щом дойде, завладя всички български предели сякаш [бяха] гнездо, а, стигнал до чудния град [т.е. Търново – К.М.], не знаеше как да го превземе, понеже виждаше непристъпността на мястото (както и си е), затворено от стрѣмнините на планини и високи хълмове и заякчено със стени високи, а отвътре трижди укрепено чрез многочестните моци на преподобната [т.е. св. Петка Търновска – К.М.]; и [понеже знаеше], че тамошните жители я имаха сред себе си като воин непобедим. И след всичко това прочее варваринът щеше да се върне обратно безсилен, а ако би успял донякъде срещу стените, то срещу силата на преподобната би успял толкова, колкото сено срещу огън. Обаче чува и той подобно [на онова слово, що бе казано] на Мойсей и Йеремия [непобедимият воин, т.е. св. Петка – К.М.] – или: „Не се моли за тези хора“, или: „Излез от този град, понеже твоите молитви са сякаш медна стена, та възпират моя гняв“. И така щом грехът — о, горчива повест! — надделя, [градът] веднага падна в ръцете на оня, който си мислеше, че никога не ще получи това [Цамблак. 1970, с. 434 (нр. LI); бълг. прев. – СБЛ. 1986, с. 380; болдът мой – К.М.].

Разбира се, когато съпоставяме горния цитат с описанието на Хониат, трябва да имаме предвид времевата дистанция, която разделя двата текста, както и постепенното разрастване и архитектурно развитие на българската столица. Търново от края на XII и края на XIV в. се различават съществено¹⁶. И все пак двете описания не само подчертават почти едни и същи еле-

¹⁶ За развитието на столицата през двестагодишната ѝ история, вкл. съществения възход на хълма Трапезица като съставна част от селищното ядро на града и появата на други градски квартали вж. [Рабовянов, Д. 2019, с. 384–386; Тотев, К., Тодоров, Н., Караилюев, П. 2019, с. 396].

менти на неговото местоположение и фортифициране, но и го правят с почти едни и същи думи. Да, в описанието на Цамблак липсва реката и директно се споменава за няколко планини и хълмове, които буквално ограждат центъра. Останалите компоненти обаче са налице – имаме, както и при Никита, великолепен, чуден град, епитет, който несъмнено се отнася както до очарователното му местоположение, така и преди всичко до неговата уникалност, постигната благодарение на това, че в стените му почиват мощите на св. Петка Търновска. Споменати са природните дадености, защитаващи достъпа до столицата, като например разположението ѝ сред планини и хълмове с допълнителни стръмни склонове, както и подчертаване на укрепването ѝ с големи, мощни стени. Отново са посочени три компонента, които съставляват защитата на Търново¹⁷, макар че вместо реката Цамблак набляга на последната, духовна защита на града, а именно застъпничеството на светицата. Този факт обаче е лесно обясним поради агиографския характер на творбата му.

II. Търново – седалище на Асеновци и столица на възстановената Българска държава

По-горе вече споменах, че въпросният цитат от съчинението на Никита Хониат е поместен в наратива описващ убийството на Асен от някой си Иванко през 1196 г. и опита на убиеца да завземе властта в България¹⁸. В текста Търново е упоменато четири пъти, като контекстът на тези споменавания е изключително важен. Иванко заедно със своите съмишленици след смъртта на Асен вдига бунт срещу братята и приятелите на убития, или, както авторът казва по-нататък – хората на Петър, брата на Асен, и завзема града с цел да установи власт над Мизия (т.е. България). Тъй като новината за смъртта на владетеля се разпространява не само в града, но и извън стените му (*τὸν τοῦ Τερνόβου τευχέων*) [Choniates. 1975, p. 470, 79] и достига до Петър, който пребивава в Преслав, Иванко, опасявайки се от неблагоприятно за себе си развитие на събитията, се обръща към император Алексий III Ангел с молба за военна подкрепа. Узурпаторът насърчава византийския владетел да завладее на първо място самото Търново и заедно да се борят за господство над цяла Мизия. Между другото авторът информира, че самият Петър не смята, че лесно ще победи Иванко, и нарочно отлага нападението си, желаейки с времето поддръжниците му извън, а може би и вътре в града (?), да се умножат, тъй

¹⁷ По-подробно за отбранителната концепция на града вж. [Попов, А. 1979, с. 124–143].

¹⁸ За Иванко и атентата му срещу Асен вж. м.др. [Цанкова-Петкова, Г. 1978, с. 41–42; Петров, П. 1985, с. 264–271; Божилов, И. 1995 а, с. 311–312 (нр. 359); Божилов, И. 1995 б, с. 33–34 (нр. 1); Николов, Г. Н. 2011, с. 124–138, 202–204; Николов, Г. Н. 2013, с. 251–255, 256–257, 259, 260–261; Божилов, И. 2017, с. 297–298; Madgearu, A. 2017, p. 111–112; Dall’Aglio, F. 2021, 91–106].

като той постоянно изпраща нови въоръжени отряди при тях. Коментирайки предложението на бунтовниците, отправено към императора, Хониат добавя от себе си забележката, че ако василевсът веднага се заемел усърдно с тази задача, след като би завзел Търново, лесно и без усилие би завладял цяла Мизия. Това обаче не се случва и Иванко не получава надлежната подкрепа от Византия. Изправен пред все по-несигурната ситуация, узурпаторът се отчайва от положението и позициите си в Търново и тайно го напуска, бягайки във империята [Choniates. 1975, p. 468, 24 – 472, 19].

В цялото описание Търново е в самия център на събитията. Първо, в града пребивава българският цар Асен и там е убит. Отам започва бунтът и оттам се планира нападението и подчинението на останалите български земи. Всъщност в повествованието има очевидно разделение на Търново и Мизия, т.е. на останалите земи, подчинени на Асеновци. Този център е главната цел на военните действия, откъдето те тепърва ще се насочат към останалите територии. Именно след неговото превземане и териториите ще бъдат лесно покорени, а не обратното. Завладяването на центъра ще осигури на Иванко короната и властта. С други думи владееенето на Търново е ключово за налагането на властта над останалите българи. Разбира се, проблем, пречка по пътя за трайното укрепване в самия град, но най-вече извън него, е братът на Асен, също български владетел. Емблематично в обсъжданото описание е повторното споменаване на градските стени, което заедно с разгледаната по-горе характеристика на отбранителните качества на Търново отлично обяснява забавянето на Петър. Несъмнено той уважава местоположението и укрепленията на града и осъзнава трудностите, свързани с неговото превземане. Това е и причината за рационалното забавяне, целящо да събере достатъчно сили, за да застане под стените на града и евентуално да се опита да го превземе. Несъмнено последните действия на Петър са подпомогнати от опасенията, съмненията и бавенето на византийските контингенти по въпроса за преминаването на старопланинския масив с цел да подпомогнат затворения в града Иванко [Choniates. 1975, p. 471, 6 – 472, 15]. Узурпаторът, от своя страна, съзнава, че господството му над Търново, най-мощната от крепостите на Хемус, величието, свързано с издигащия се по отношение на авторитета си център, ще му осигурят не само безопасност, но и послушание. Разбира се, при наличието на подходящи въоръжени сили, които да се справят с опозицията на Петър. Иванко възнамерява да превърне Търново в оперативна база в усилията си да разшири властта си върху цялата територия на Мизия. Загубата на Търново е равностойна на загубата на всякакъв реален шанс за упражняване на действителна, легитимна власт. Петър също е наясно с това и незабавно предприема мерки не само за да отмъсти за брат си, но и за да си върне централното седалище на държавата. Коментарът на Хониат, след като отбелязва тайното напускане на града и бягството на Иванко при императора, както и консолидирането на Петровите сили, е недвусмислен – *Така властта над мизите отново*

минала изцяло в ръцете на Петър (*καὶ μετῆλθεν οὕτω καθαρῶς πρὸς τὸν Πέτρον πάλιν ἡ ἀρχηγία Μυσῶν*) [Choniates. 1975, p. 472, 18–19; бълг. прев. – ГИБИ. т. XI, с. 52]. Това изречение може да се интерпретира единствено в смисъл, че докато Иванко държи Търново, Петър няма пълната власт над българите. Иначе казано, има власт над тези от тях, които пребивават извън града и са лоялни към Асеновци, и чак след бягството на Иванко „отново“ си възвръща „цялото“ господство над „мизите“. От друга страна, може да се разбира и в смисъл, че до смъртта на Асен той разделя властта си със своя брат и тя се оказва изцяло в ръцете му след падението на неговия убиец. Третата възможност е, че Петър е главният цар на България, пребиваващ в Преслав, а по-младият Асен управлява в Търново [така Лазаров, И. 2016, с. 25–33], т.е. когато Асен е убит, а градът се озовава във властта на Иванко, Петър губи пълното управление.

По всичко обаче изглежда, че анализираният фрагмент трябва да се разбира по малко по-друг начин. Несъмнено е това, че щом властта над българите „отново минала изцяло“ в ръцете на Петър, тя някога напълно е принадлежала нему. И все пак в момента на Асеновото убийство братът, резидиращ в Търново, е главен български владетел, защото иначе Иванко, мотивирайки своите съучастници в бунта, няма да твърди, че ако успешно действат съгласно своята цел и воля (дословно – *със своите ръце*), ще управляват Мизия по-справедливо и по-законно от Асен [Choniates. 1975, p. 470, 63–67], което ще рече, че в това време Асен държи върховната власт в България. Това твърдение ще е безмислено, ако Асен наравно разделя властта със своя по-възрастен брат или му е подчинен като съвладетел [срв. Николов, Г. Н. 2016, с. 41–42]. В този контекст връщането на цялата власт в ръцете на Петър означава, че Хониат има наум времето, когато големият брат е първостепенен български властелин, т.е. преди такъв да стане по-малкият Асен. Подобна констатация позволява вече правилно да се разтълкува значението на Търново във връзка с упражняването на властта в царството. С други думи цялото управление в страната става Петрово достояние, защото с бягството си Иванко му предоставя най-важния център на възстановената Българска държава, нейната столица. Поне такава роля Търново изпълнява през 1196 г. според Никита Хониат [срв. Поливянский, Д. И. 2018, с. 133–141].

Значението на Търново като най-важен град на възстановената държава и седалище на българския владетел се потвърждава и от сведението, което Никита посвещава на съдбата на Балдуин I (1204 – 1205), първия император на Латинската (Константинополска) империя, в контекста на поражението на западноевропейските рицари в битката при Одрин през 1205 г. Според разказа на византийския историк императорът е пленен и отведен от българите в Търново (*ἐς Τέρνοβον*), където е хвърлен в тъмница, завързан с вериги до шията¹⁹.

¹⁹ [Choniates, 1975, p. 616, 60–62]. За разлика от тях, в демотичната парафраза на Хониатовата „История“ от XIV в. (ръкопис В – Monacensis graecus 450) се посочва,

На друго място в своя труд Никита съобщава за смъртта на Балдуин. Калоян (1197 – 1207 г.), тогавашният български владетел, вече дълго време го държи в плен в Търново, а във връзка с антибългарския бунт на Алексий Аспиев във Филипопол българинът разпалва гнева си и срещу латинците. И така, в кръвожаден бяс, той извежда латинския император от тъмницата и заповядва да му отсекаят краката до коленете и ръцете до раменете с тенецка брадва, след което го хвърля с главата надолу в пропастта. В това състояние нещастникът, оставен на милостта на птиците, преживява още три дена и трагично издъхва. По същия нечовешки начин българският цар избива и останалите византийци, които държи в плен, без да обръща внимание на техните викове и молби. Сред тях е и Константин Торник, логотетът на дрома, който неохотно приема служба при латинския владетел след падането на византийската столица. Първо, попада в куманско (букв.: *скитско*) пленничество, след което бяга при Калоян (в текста: *Йоан*) с надеждата да бъде приет от него с най-големи почести, както често се е случва в миналото, когато пребивава в българския двор в ролята на византийски пратеник. Но, както иронично констатира за съдбата му Хоният – вместо това той изпитва гостоприемство, изразяващо се в нанасянето на многобройни рани с мечове по цялото му тяло, а след кончината си е лишен от погребение²⁰.

Като оставим настрана изразителната характеристика на отношението и действията на цар Калоян и неговите подчинени спрямо беззащитните пленници, цитираните събития ни предоставят важна информация за самото Търново, поне за начина, по който го възприема византийският автор. В този град българският владетел държи в плен високопоставените византийци и латинци, вкл. и самия император Балдуин, след като те попадат при него вследствие на изгубената битка край Одрин или в резултат на антивизантийските действия на Калоян в Тракия през 1205 г. Тъй като сред пленниците е споменат и Константин Торник, който преди това пристига при царя с надеждата за повече от

че Балдуин е охраняван в тъмница с верига на врата и желяза на краката, вж. [Choniates. 1835, p. 814, ad v. 5].

²⁰ [Choniates. 1975, p. 642, 86 – 643, 10]. Малко по-рано [Choniates. 1975, p. 628, 7–12] историкът уточнява, че след превземането на разбунтувания се Филипопол и убийството на Аспиев българският цар се връща в Мизия, т.е. в България, и както се изразява византийският автор – се заема със своите дела, а именно – сурово да накаже византийските предатели, вкл. и с новоизмислени начини на умъртвяване. Не е изключено, че това сведение трябва да се свърже с гореспоменатите данни за съдбата на византийските пленници, пребиваващи в Търново. Още повече, че в ръкописите L и O от съчинението на Никита описанието на смъртта на Балдуин и пленените византийци е поместено именно на това място, вж. [Choniates. 1975, p. 628, ad v. 7–14]. Според тамошния разказ Калоян, разпален от гняв срещу видните византийски пленници, които държи в окови, осъжда всички на смърт. Казва се, че сред тях е и император Балдуин, когото той дори хвърля в една пропасть и предава на кучета и хищни птици.

любезен прием, очевидно седалище на българина и неговия двор е въпросният градски център. Следователно царят пребивава постоянно в Търново, което е очевидно за Константин, който като бивш императорски пратеник вече има знания и опит в тази област. Затова той знае къде да отиде, за да се срещне с най-важните лица, вземащи решения в България. По този начин се доказва, че Търново вече е утвърдено във византийското съзнание по онова време като централно седалище на Българската държава. Очевидно българският цар иска затворените сановници да са му под ръка, вероятно по чисто политически, а и по военни съображения, тъй като Търново е дотолкова мощна крепост (разбира се, за българските условия), че гарантира солидна защита срещу нашественици, които ще поискат да освободят въпросните задържани. Следователно, държейки ги в столицата, Калоян контролира ситуацията, разпореждайки се напълно със съдбата им, за което ясно свидетелства Хониатовият разказ. Той също доказва, че в града е има тъмници (Балдуин) или неуточнени места (византийците), където са затворени пленниците.

Една подробност от разказа предизвиква особен интерес и тя е свързана с начина, по който латинският император е умъртвен. Става въпрос за хвърлянето на ужасно осакатения Балдуин в пропастта. Това сведение заслужава внимание, тъй като за пореден път демонстрира поне относителното познаване на топографията на българския град. Разположен върху хълмове със застроени върхове и доста стръмни склонове, спускащи се към речната долина, с равни ивици земя в подножието на хълмовете, разположени от двете страни на реката, градът предлага възможност за гореописаната екзекуция. Следователно жертвата може да бъде хвърлена от височината на градските стени, обграждащи върха, или от ръба на скалния венец на въпросния хълм към речната долина, намираща се на няколко десетки метра по-долу. Особено като се има предвид, че от Търново е известен друг пример за такава екзекуция на високопоставен държавен сановник. През 1300 г. Йоаким III, тогавашният български патриарх, е обвинен в сътрудничество с татарите и държавна измяна и е умъртвен по същия начин. По заповед на цар Светослав Тертер (1300 – 1321 г.) духовният йерарх е хвърлен в пропаст, както предполагат някои изследователи от т.нар. *Лобна скала* (това отъждествяване е легендарно), т.е. най-северната част на хълма Царевец, с издължен и заострен край, видимо надвиснал над намиращата се под него пропаст²¹. Независимо от това къде конкретно е извършена екзекуцията, това свидетелство придава достоверност на описанието на смъртта на Балдуин I, най-малко доказвайки местоположението ѝ в топографската реалност на Търново. Като оставим настрана откровената ирония на автора, в разказа на Хониат се отличава и споменаването на *най-големите почести и гостоприемството*, на които Константин Торник разчита при Калоян. Това

²¹ [Pachymeres, 1999, IX, 26, p. 291, 26–293, 6]. Дискусия около противоречията, свързани с причината на конфликта между царя и патриарха вж. при [Кръстев, К. 2011, с. 112–114].

навежда на мисълта, че в Търново са способни да приемат високопоставени гости и пратеници с подобаващо уважение.

III. Резюме

Преките споменавания на Търново в текстовете на Никита Хониат не са особено многобройни, но несъмнено са емблематични и носят голяма доза информация. Освен това са изненадващо прецизни. Градът не предизвиква особения интерес на историка, въпреки че несъмнено не убягва от вниманието му както по отношение на местоположението и основните характеристики на устройството си, така и заради политическото си значение в новосъздадения държавен организъм. Също така и на фона на другите центрове на България по времето на първите Асеновци. Несъмнено значително по-многобройни в Хониятовата творба са информацията, косвено отнасящи се за Търново, касаещи определени събития, описани от историка, които или се разиграват в столицата, или по един или друг начин се свързват с нея (борби за власт, разнородни тържества, военни походи, пратеничества и др.).

ЛИТЕРАТУРА/ REFERENCES

Алексиев, Й. 1994 – Йордан Алексиев. Предстоличният Търнов. – В: *Сборник в чест на акад. Димитър Ангелов*. Ред. В. Велков. София: Издателство на Българската академия на науките, 1994, 196–200. [Yordan Aleksiev, Predstolichniyat Tarnov. – V: *Sbornik v chest na akad. Dimitar Angelov*. Red. V. Velkov. Sofia: Izdatelstvo na Balgarskata akademija na naukite, 1994, 196–200].

Бараков, В. 2015 – Венелин Бараков. Градът във Второто българско царство. Раждане, типология и структура. Велико Търново: „Абагар“, 2015. [Venelin Barakov. Gradat vav Vtoroto balgarsko tsarstvo. Razhdane, topologia i struktura. Veliko Tarnovo: „Abagar“, 2015].

Божилов, И. 1995 а – Иван Божилов. Българите във Византийската империя. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 1995. [Ivan Bozhilov. Balgarite vav Vizantiyskata imperia. Sofia: AI „Prof. Marin Drinov“, 1995].

Божилов, И. 1995 б – Иван Божилов. Фамилията на Асеновци (1186 – 1460). Генеалогия и просопография. София: Издателство на Българската академия на науките, 1995. [Ivan Bozhilov. Familiyata na Asenevtsi (1186 – 1460). Genealogia i prosopografia. Sofia: Izdatelstvo na Balgarskata akademija na naukite, 1995].

Божилов, И. 2017 – Иван Божилов. История на средновековна България. Т. II. Християнска България. София: Фондация „Българско историческо наследство“, 2017. [Ivan Bozhilov. Istoria na srednovekovna Balgaria. T. II. Hristiyanska Balgaria. Sofia: Fondatsia „Balgarsko istoricheskoto nasledstvo“, 2017].

Вълов, В. 1992 – Въло Вълов. Царевград Търнов. Т. V. Археологически разкопки и проучвания на крепостните стени на хълма Царевец 1966 – 1969 г. София: Издателство на Българската академия на науките, 1992. [Valo Valov. Tsarevgrad Tarnov. T. V. Arheologicheski razkopki i prouchvaniya na krepostnite steni na halma Tsarevets 1966–1969 g. Sofia: Izdatelstvo na Balgarskata akademija na naukite, 1992].

Гагова, К. 2002 – Красимира Гагова. Тракия през българското Средновековие. Историческа география. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2002. [Krasimira Gagova. Trakia prez balgarskoto Srednovekovie. Istoricheska geografia. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“, 2002].

ГИБИ, т. XI – Никита Хониат. История. Увод, прев. и ком. В. Заимова. – В: *Гръцки извори за българската история*. Т. XI. Със. и ред. М. Войнов, В. Тъпкова-Заимова, Л. Йончев. София: Издателство на Българската академия на науките, 1983, 7–93. [Nikita Honiat. Istoria. Uvod, prev. i kom. V. Zaimova. – V: *Gratski izvori za balgarskata istoria*. T. XI. Sas. i red. M. Voynov, V. Tapkova-Zaimova, L. Jonchev. Sofia: Izdatelstvo na Balgarskata akademija na naukite, 1983, 7–93].

Гонис, Д. 1994 – Димитриос Гонис. Търново и крайбрежните митрополии и архиепископии (Варна, Месемврия, Созопол и Анхиало) през XIV век. – В: *Търновска книжовна школа*. Т. V. Паметници. Поетика. Историография. Ред. Г. Данчев. Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 1994, 455–470. [Dimitrios Gonis. Tarnovo i kraybrezhnite mitropolii i arhiepiskopii (Varna, Mesemvria, Sozopol i Anhialo) prez XIV vek. – V: *Tarnovska knizhovna shkola*. T. V. Pametnici. Poetika. Istoriografiya. Red. G. Danchev. Veliko Tarnovo: UI „Sv. sv. Kiril i Metodiy“, 1994, 455–470].

Гюрова, С. 1969 – Възрожденски пътеписи. Под. и ред. С. Гюрова. София: Български писател, 1969. [Vazrozhdenski patepisi. Pod. i red. S. Gyurova. Sofia: Balgarski pisatel, 1969].

Дерменджиев, Е. 2016 – Евгени Дерменджиев. За патриаршеския комплекс, царския дворец и фортификацията на средновековната крепост на хълма Царевец в предстоличния Търнов. – *Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново*, XXXI, 2016, 39–100. [Evgeni Dermendzhiev. Za patriarcheskia kompleks, tsarskia dvorets i fortifikatsiyata na srednovekovnata krepost na halma Tsarevets v predstolichnia Tarnov. – *Izvestia na Regionalen istoricheski muzey – Veliko Tarnovo*, XXXI, 2016, 39–100].

Дерменджиев, Е. 2018 – Евгени Дерменджиев. Отговор на отзива на Д. Рабовянов „Може ли археологията да се триуми?“ („Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново“ XXXII, 2017, 359–367) за моята студия „За патриаршеския комплекс, Царския дворец и фортификацията на средновековната крепост на хълма Царевец в предстоличния Търнов“ („Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново“ XXXI, 2016, 39–100). – *Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново*, XXXIII, 2018, 443–453. [Evgeni Dermendzhiev. Otgovor na otziva na D. Rabovyanov „Mozhe li arheologiyata da se triumi?“ („Izvestiya na Regionalen istoricheski muzey – Veliko Tarnovo“ XXXII, 2017, 359–367) za moyata studia „Za patriarcheskia kompleks, tsarskia dvorets i fortifikatsiyata na srednovekovnata krepost na halma Tsarevets v predstolichnia Tarnov“ („Izvestia na Regionalen istoricheski muzey – Veliko Tarnovo“ XXXI, 2016, 39–100). – *Izvestia na Regionalen istoricheski muzey – Veliko Tarnovo*, XXXIII, 2018, 443–453].

Дерменджиев, Е. 2021 – Евгени Дерменджиев. Църквата „Св. Петка“ в квартал „Асенов“ във Велико Търново. – *Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново*, XXXVI, 2021, 19–62. [Evgeni Dermendzhiev. Carkvata „Sv. Petka“ v kvartal „Asenov“ vav Veliko Tarnovo. – *Izvestia na Regionalen istoricheski muzey – Veliko Tarnovo*, XXXVI, 2021, 19–62].

Долмова-Лукановска, М. 1995 – Мария Долмова-Лукановска. Археологически проучвания на средновековна улица по северозападния склон, квартал при трета

порта на главния вход, източна крепостна стена и квартал при Френкхисарската порта на Царевец. Велико Търново: „Фабер“, 2007. [Maria Dolmova-Lukanovska. Arheologicheski prouchvaniya na srednovekovna ulica po severozapadnia sklon, kvartal pri treta porta na glavnia vhod, iztochna krepostna stena i kvartal pri Frenkhisarskata porta na Tsarevets. Veliko Tarnovo: „Faber“, 2007].

Долмова-Лукановска, М. 1995 – Мария Долмова-Лукановска. Трапезица в светлината на археологическите разкопки. Велико Търново: „Фабер“, 2008. [Maria Dolmova-Lukanovska. Trapezitsa v svetlinata na arheologicheskite razkopki. Veliko Tarnovo: „Faber“, 2008].

Долмова, М. 1995 – Мария Долмова. За укрепителната система на крепостта „Трапезица“ (предварително съобщение). – *Археология*, XXXVII, 1995, 3, 36–42. [Maria Dolmova. Za ukrepatelnata sistema na krepostta „Trapezitsa“ (predvaritelno saobshtenie). – *Arheologia*, XXXVII, 1995, 3, 36–42].

Дуйчев, И. 1945 – Иван Дуйчев. Въстанието на Асеновци и култът на свети Димитрия Солунски. – В: И. Дуйчев. *Проучвания върху Българското средновековие*. София: Печатница „Книпеграф“, 1945 (= Сборник на Българската академия на науките и изкуствата, XLI, 1945, нр. 1), 44–51 (нр. IX). [Ivan Duychev. Vastanieto na Asenevtsi i kultat na sveti Dimitriya Solunski. – V: I. Duychev. *Prouchvania varhu Balgarskoto srednovekovie*. Sofia: Pechatnitsa „Knipegraf“, 1945 (= Sbornik na Balgarskata akademija na naukite i izkustvata, XLI, 1945, no. 1), 44–51 (no. IX)].

Дуйчев, И. 1981 – Иван Дуйчев. Въстанието в 1185 г. и неговата хронология. – В: И. Дуйчев. *Проучвания върху средновековната българска история и култура*. София: „Наука и изкуство“, 1981, 38–67. [Ivan Duychev. Vastanieto v 1185 g. i negovata hronologia. – V: I. Duychev, *Prouchvania varhu srednovekovnata balgarska istoria i kultura*. Sofia: „Nauka i izkustvo“, 1981, 38–67].

Иречек, К. 1974 – Константин Иречек. Пътувания по България. Прев. С. Аргиров. Ред. Е. Бужашки, В. Велков. София: „Наука и изкуство“, 1974. [Konstantin Irechek. Patuvania po Balgaria. Prev. S. Argirov. Red. E. Buzhashki, V. Velkov. Sofia: „Nauka i izkustvo“, 1974].

Йовков, М. 1982 – Милчо Йовков. Търново в релациите на католишките мисионери. – В: *Велико Търново през вековете*. Ред. П. Петров. София: Издателство на Отечествения фронт, 1982, 107–117. [Milcho Jovkov. Tarnovo v relatsiite na katoleshkite misioneri. – V: *Veliko Tarnovo prez vekovete*. Red. P. Petrov. Sofia: Izdatelstvo na Otechestvenia front, 1982, 107–117].

Каждан, А. П. 2005 – Александр Петрович Каждан. Никита Хониат и его время. Санкт-Петербург: Издательство „Дмитрий Буланин“, 2005. [Aleksandr Petrovich Kazhdan. Nikita Honiat i ego vremiya. Sankt-Peterburg: Izdatel'stvo „Dmitriy Bulanin“, 2005].

Кръстев, К. 2011 – Красимир Кръстев. Българското царство при династията на Тертеревци (1280 – 1323). Пловдив: Фондация „Българско историческо наследство“, 2011. [Krasimir Krastev. Balgarskoto tsarstvo pri dinastiyata na Terterevtsi (1280 – 1323). Plovdiv: Fondatsia „Balgarsko istoricheskoto nasledstvo“, 2011].

Лазаров, И. 2016 – Иван Лазаров. Царската власт в периода на възстановяване на Българската държава (1186–1196). – В: *Великите Асеновци*. Ред. П. Павлов, Н. Кънев, Н. Хрисимов. Велико Търново: „Абагар“, 2016, 25–33. [Ivan Lazarov. Tsarskata vlast v period ana wazstanovyavane na Balgarskata darzhava (1186 – 1196). – V:

Velikite Asenevtsi. Red. P. Pavlov, N. Kanev, N. Hrisimov. Veliko Tarnovo: "Abagar", 2016, 25–33].

Маринов, К. 2013/2014 – Кирил Маринов. Как трябва да се водят планински сражения. Препоръки в някои византийски и антични стратегикони. – *Bulgaria Mediaevalis*, 4/5, 2013/2014, 363–381. [Kiril Marinow. Kak tryabva da se vodyat planinski srazheniya. Preporaki v nyakoi vizantiyski i antichni strategikoni. – *Bulgaria Mediaevalis*, 4/5, 2013/2014, 363–381].

Маринов, К. 2015 – Кирил Маринов. Бунтовният Хемус. Масивът като база за нападения и убежище по време на първите Асеневици. – *Епохи*, XXIII, 2015, 2, 330–347. [Kiril Marinow. Buntovniyat Hemus. Masivat kato baza za napadeniya i ubezhishte po vreme na parvite Asenevtsi. – *Epohi*, XXIII, 2015, 2, 330–347].

Маркова, А. 2022 – Анелия Маркова. Второто българско царство във война и мир. София: Българска история, 2022. [Anelia Markova. Vtoroto balgarsko tsarstvo vav voyna i mir. Sofia: Balgarska istoria, 2022].

Мутафов, В. 1999 – Васил Мутафов. Няколко паметника на култа към Света Петка Търновска и проблемът за формирането му. – *Известия на Исторически музей – Велико Търново*, XIV, 1999, 7–28. [Vasil Mutafov. Nyakolko pametnika na kulta kam Sweta Petka Tarnovska i problemat za formiraneto mu. – *Izvestia na Istoricheski Muzey – Veliko Tarnovo*, XIV, 1999, 7–28].

Николов, В., Йорданова, М. 2002 – Васил Николов, Марина Йорданова. Планините в България. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2002. [Vasil Nikolov, Marina Yordanova. Planinite v Balgaria. Sofia: AI "Prof. Marin Drinov", 2002].

Николов, Г. Н. 2011 – Георги Николов Николов. Самостоятелни и полусамостоятелни владения във възобновеното Българско царство (края на XII – средата на XIII в.). София: ИК „Гутенберг“, 2011. [Georgi Nikolov Nikolov. Samostoyatelni i polusamostoyatelni vladeniya vav vazobnovenoto Balgarska tsarstvo (kraya na XII – sredata na XIII v.). Sofia: IK "Gutenberg", 2011].

Николов, Г. Н. 2013 – Георги Николов Николов. Образът на трима сепаратисти в произведенията на Никита Хониат. – В: *Средновековният българин и „другите“*. Сборник в чест на 60-годишнината на проф. дин Петър Ангелов. Със. А. Николов, Г. Н. Николов. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2013, 249–262. [Georgi Nikolov Nikolov. Obrazat na trima seperatisti v proizvedeniyata na Nikita Honiat. – V: *Srednovekovniyat balgarin i „drugite“*. Sbornik v chest na prof. din Petar Angelov. Sas. A. Nikolov, G. N. Nikolov. Sofia: Universitetsko izdatelstvo "Sv. Kliment Ohridski", 2013, 249–262].

Николов, Г. Н. 2016 – Георги Николов Николов. Теодор-Петър, Асен-Белгун и Йоаница-Калоян – обновители на Българското царство (1185–1207). – В: *Великите Асеневици*. Ред. П. Павлов, Н. Кънев, Н. Хрисимов. Велико Търново: „Абагар“, 2016, 34–46. [Georgi Nikolov Nikolov. Teodor-Petar, Asen-Balgun I Yoanitsa-Kaloyan – obnoviteli na Balgarskoto tsarstvo (1185 – 1207). – V: *Velikite Asenevtsi*. Red. P. Pavlov, N. Kanev, N. Hrisimov. Veliko Tarnovo: "Abagar", 2016, 34–46].

Николова, Я., Робов, М. 2005 – Янка Николова, Мирко Робов. Храмът на първите Асеневици. Църквата „Св. Димитър“ във Велико Търново. Велико Търново: „Абагар“, 2005. [Yanka Nikolova, Mirko Robov. Hramat na parvite Asenevtsi. Tsarkvata „Sv. Dimitar“ vav Veliko Tarnovo. Veliko Tarnovo: „Abagar“, 2005].

Овчаров, Т. 1980 – Тодор Овчаров. За топографския и архитектурния облик на средновековния Търновград (XII – XIV в.). – В: *Търновска книжовна школа*. Т. II.

Ученици и последователи на Евтимий Търновски. Ред. П. Русев, Д. Иванова-Мирчева, В. Тъпкова-Займова, А. Давидов, Г. Данчев, Е. Сараfoва. София: Издателство на Българската академия на науките, 1980, 464–477. [Todor Ovcharov. Za topografskia i arhitekturnia oblik na srednovekovnia Tarnovgrad (XII – XIV v.). – V: *Tarnovska knizhovna shkola*. T. II. Uchenitsi i posledovateli na Evtimiy Tarnovski. Red. P. Rusev, D. Ivanova-Mircheva, V. Tapkova-Zaimova, A. Davidov, G. Danchev, E. Sarafova. Sofia: Izdatelstvo na Blagarskata akademija na naukite, 1980, 464–477].

Овчаров, Т. 2005 – Тодор Овчаров. Археологически проучвания на терасата източно и югозападно от Патриаршията до Малката порта и на южния склон на Царевец. Велико Търново: ПАН-ВТ, 2005. [Todor Ovcharov. Arheologicheski prouchvania na terasata iztochno i yugozapadno ot Patriarshiyata do Malkata Porta i na yuzhnia sklon na Tsarevets. Veliko Tarnovo: PAN-VT, 2005].

Панова, Р. 1995 – Росица Панова. Столичният град в културата на средновековна България. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1995. [Rositsa Panova. Stolicniyat grad v kulturata na srednovekovna Bgaria. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“, 1995].

Петров, П. 1985 – Петър Петров. Възстановяване на българската държава 1185 – 1197. София: „Наука и изкуство“, 1985. [Petar Petrov. Vazstanovyavane na balgarskata darzhava 1185 – 1197, Sofia: „Nauka i izkustvo“, 1985].

Петров, П. 1986 – История на Велико Търново. Т. I. Праистория, Античност и Средновековие. Ред. Петър Петров. София: Издателство на Отечествения фронт, 1986. [Istoria na Veliko Tarnovo. T. I. Praistoria, Antichnost i Srednovekovie. Red. Petar Petrov. Sofia: Izdatelstvo na Otechestvenia front, 1986].

Полывянный, Д. И. 2018 – Дмитрий Игоревич Полывянный. Культурная идентичность, историческое сознание и книжное наследие средневековой Болгарии. Москва–Санкт-Петербург: Центр гуманитарных инициатив, 2018. [Dmitriy Igorevich Polyvyannyu. Kul'turnaya identichnost', istoricheskoe soznanie i knizhnoe nasledie srednevekovoy Bolgarii. Moskva–Sankt-Peterburg: Tsentr gumanitarnyh initsiativ, 2018].

Полывянный, Д. И. 2018 – Дмитрий Игоревич Полывянный. Търновград глази средновековного современника. – В: *Търновска книжовна школа*. Т. IV. Културно развитие на Българската държава. Краят на XII – XIV век. Ред. А. Давидов, В. Тъпкова-Займова, Н. Дончева-Панайотова, Н. Драгова, Й. Андреев. София: Издателство на Българската академия на науките, 1985, 262–269. [Dmitriy Igorevich Polyvyannyu. Tarnovgrad glazami srednovekovnogo sovremennika. – V: *Tarnovska knizhovna shkola*. T. IV. Kulturno razvitie na balgarskata darzhava. Krayat na XII – XIV vek. Red. A. Davidov, V. Tapkova-Zaimova, N. Doncheva-Panayotova, N. Dragova, J. Andreev. Sofia: Izdatelstvo na Blagarskata akademija na naukite, 1985, 262–269].

Попов, Ат. 1979 – Атанас Попов. Крепостната система на средновековната столица Търновград. – *Военноисторически сборник*, XLVIII, 1979, 4, 124–143. [Atanas Popov. Krepостnata sistema na srednovekovnata stolica Tarnovgrad. – *Voенnoistoricheski sbornik*, XLVIII, 1979, 4, 124–143].

Рабовянов, Д. 2015 – Деян Рабовянов. Археологически проучвания в южния сектор на Трапезица. Т. I. Средновековният град. Велико Търново: „Фабер“, 2015. [Deyan Rabovyanov. Arheologicheski prouchvania v yuzhnia sektor na Trapezitsa. T. I. Srednovekovniyat grad. Veliko Tarnovo: „Faber“, 2015].

Рабовянов, Д. 2017 а – Деян Рабовянов. Може ли археологията да се триуми? Отзив за студията на Евгени Дерменджиев „За патриаршеския комплекс, Царския дворец и фортификацията на средновековната крепост на хълма Царевец в предстоличния Търнов“. – *Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново*, XXXII, 2017, 359–367. [Deyan Rabovyanov. Mozhe li arheologiyata da se triumimi? Otviz za studiyata na Evgeni Dermendzhiev „За patriarsheskia kompleks, Tsarskia dvorets i fortifikatsiyata na srednovekovnata krepост na halma Tsarevets v predstolichniya Tarnov“. – *Izvestia na Regionalen istoricheski muzey – Veliko Tarnovo*, XXXII, 2017, 359–367].

Рабовянов, Д. 2017 б – Деян Рабовянов. Фортификацията на крепостта Трапезица – втората цитадела на българската столица Търновград. – В: *In honorem. T. IV. TEMPUS FUGIT*. Юбилеен сборник в чест на 70-годишнината на проф. д-р Стоян Витлянов. Ред. И. Йорданов. Шумен: УИ „Епископ Константин Преславски“, 2017, 175–202. [Deyan Rabovyanov. Fortifikatsiyata na krepостта Trapezitsa – vtorata tsitadela na balgarskata stolitsa Tarnovo. – V: *In honorem. Vol. IV. TEMPUS FUGIT*. Yubileen sbornik v chest na 70-godishninata na prof. d-r Stoyan Vitlyanov. Red. I. Yordanov. Shumen: UI „Episkop Konstantin Preslavski“, 2017, 175–202].

Рабовянов, Д. 2018 – Деян Рабовянов (рец.). Венелин Бараков. Градът във Второто българско царство. Раждане, типология и структура. Издателство „Абагар“, Велико Търново, 2015. 424 с., 129 образа и 4 карти. – *Известия на Националния исторически музей*, XXX, 2018, 333–357. [Deyan Rabovyanov. [rets.], Venelin Barakov. Gradat vav Vtoroto balgarsko tsarstvo. Razhdane, tipologia i struktura. Izdatelstvo „Abagar“, Veliko Tarnovo, 2015. 424 s., 129 obraza i 4 karti. – *Izvestia na Nacionalnia istoricheski muzey*, XXX, 2018, 333–357].

Рабовянов, Д. 2019 – Деян Рабовянов. Крепостта Трапезица в развитието на Търновград като столица на Второто българско царство. – В: *Владетел, държава и църква на Балканите през Средновековието*. Сборник с доклади от международната конференция, посветена на 60-годишнината на проф. д-р Пламен Павлов. Ред. Н. Кънев, Н. Хрисимов. Велико Търново: „Фабер“, 2019, 380–391. [Deyan Rabovyanov. Krepостта Trapezitsa v razvitiето na Tarnovgrad като stolitsa na Vtoroto balgarsko tsarstvo. – V: *Vladatel, darzhava i tsarkva na Balkanite през Srednovekoviето*. Sbornik s dokladi ot mezhhdunarodnata konferentsia, posvetena na 60-godishninata na prof. d-r Plamen Pavlov. Red. N. Kanev, N. Hrisimov. Veliko Tarnovo: Izdatelstvo „Faber“, 2019, 380–391].

Робов, М. 2004 – Мирко Робов. Производствени комплекси за строителна и битова керамика от предстоличния период на Търново. – В: *Средновековно Търново. Археологически проучвания*. Ред. К. Тотев, М. Робов, И. Александров. Велико Търново: „Абагар“, 2004, 93–107. [Mirko Robov. Proizvodstvenni kompleksi za storitelna i bitova keramika ot predstolichniya period na Tarnovo. – V: *Srednovekovno Tarnovo. Arheologicheski prouchvania*. Red. K. Totev, M. Robov, I. Aleksandrov. Veliko Tarnovo: „Abagar“, 2004, 93–107].

Робов, М. 2015 – Мирко Робов. Гражданският комплекс в Югоизточния сектор на Трапезица. – В: *Търновска книжовна школа*. Т. X. Търновската държава на Духа. Ред. Д. Кенанов. Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 2015, 606–619. [Mirko Robov. Grazhdanskiyat kompleks v Yugoiztochniya sektor na Trapezitsa. – V: *Tarnovska knizhovna shkola*. T. X. Tarnovskata darzhava na Duha. Red. D. Kenanov. Veliko Tarnovo: UI „Sv. sv. Kiril i Metodiy“, 2015, 606–619].

Робов, М. 2016 – Мирко Робов. Некрополът до църква № 3 на Трапезица. – В: ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“ и българската археология. Т. II. Проф. д-р Борис Д. Борисов – ученици и приятели. Ред. Б. Д. Борисов. Велико Търново: „ИВИС“, 2016, 741–750. [Mirko Robov. Nekropolat do tsarkva № 3 na Trapezitsa. – V: VТУ „Sv. sv. Kiril i Metodiy“ i balgarskata arheologia. T. II. Prof. d-r Boris D. Borisov – uchenici i priyateli. Ed. B. D. Borisov. Veliko Tarnovo: „IVIS“, 2016, 741–750].

Русев, П., Гълъбов, И., Давидов, А., Данчев, Г. 1971 – Григорѣ архієпискоу-па рвсїйскаго похвално иже въ сватыхъ ѡтца нашего Евѡмія патріарха трѣнѡвскаго. – В: Пеньо Русев, Иван Гълъбов, Ангел Давидов, Георги Данчев. *Похвално слово за Евтимий от Григорий Цамблак*. София: Издателство на Българската академия на науките, 1971, 111–233. [Grigoria arhiepiskoupa rosiiskago pohvalno izhe vy sventyh ottsa nashego Evthimia patriarha trynovskago. – V: Penyo Rusev, Ivan Galabov, Angel Davidov, Georgi Danchev. *Pohvalno slovo za Evtimiy ot Grigoriy Tsamblak*. Sofia: Izdatelstvo na Balgarskata akademija na naukite, 1971, 111–233].

СБЛ, 1986 – Стара българска литература в седем тома. Т. IV. Житиєписни творби. Със. и ред. Климентина Иванова. София: Български писател, 1986. [Stara balgarska literatura v sedem toma. T. IV. Zhitiepisni tvorbi. Sas. i red. Klimentina Ivanova. Sofia: Balgarski pisatel, 1986].

Тодоров, Н. 2016 – Никифор Тодоров. История на проучванията на фортификацията на крепостта Трапезица. – В: *Великите Асеневици*. Ред. П. Павлов, Н. Кънев, Н. Хрисимов. Велико Търново: „Абагар“, 2016, 502–522. [Nikifor Todorov. Istoria na prouchvaniyata na fortifikatsiyata na krepostta Trapezitsa. – V: *Velikite Asenevtsi*. Red. P. Pavlov, N. Kanev, N. Hrisimov. Veliko Tarnovo: “Abagar”, 2016, 502–522].

Тодоров, Н. 2017 – Никифор Тодоров. Към въпроса за периодизацията на крепостното строителство на Трапезица. – *Годишник на Историческия факултет на Великотърновския университет „Св. св. Кирил и Методий“*, 1 (33), 2017, 471–480. [Nikifor Todorov. Kam vaprosa za periodizatsiyata na krepostното stroitelstvo na Trapezitsa. – *Godishnik na Istoricheskaya fakultet na Velikotarnovskaya universitet “Sv. sv. Kiril i Metodiy”*, 1 (33), 2017, 471–480].

Тотев, К. 2011 – Константин Тотев. Археологически проучвания на средновековния град Трапезица – северна част (2007–2010). – В: *Българско средновековие: общество, власт, история*. Сборник в чест на проф. д-р Милияна Каймакамова. Ред. Г. Н. Николов. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2013, 572–589. [Konstantin Totev. Arheologicheski prouchvaniya na srednovekovniya grad Trapezitsa – severna chast (2007–2010). – V: *Balgarsko srednovekovie: obshtestvo, vlast, istoria*. Sbornik v chest na prof. d-r Miliyana Kaymakamova. Red. G. N. Nikolov. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“, 2013, 572–589].

Тотев, К., Дерменджиев, Е., Караилиев, П., Косева, Д. 2011 – Константин Тотев, Евгени Дерменджиев, Пламен Караилиев, Диана Косева. Археологически проучвания на средновековния град Трапезица. Т. I. Сектор Север (Северна кула, Северна порта, Военна сграда, Западна крепостна стена, Железарска работилница, Църква № 19 и Централен площад, Разкопки 2007–2009 г.). Велико Търново: „Фабер“, 2011. [Konstantin Totev. Evgeni Dermendzhiev, Plamen Karailiev, Diana Koseva. Arheologicheski prouchvaniya na srednovekovniya grad Trapezitsa. T. I. Sektor Sever (Severna kula, Severna

porta, Voenna sgrada, Zapadna krepostna stena, Zhelezarska rabotilnitsa, Tsarkva № 19 i Tsentralen ploshtad, Razkopki 2007–2009 g.). Veliko Tarnovo: „Faber”, 2011].

Тотев, К., Косева, Д. 2016 – Константин Тотев, Диана Косева, Столичният Търнов в християнската култура на Балканския свят. – В: *Великите Асеневици*. Ред. П. Павлов, Н. Кънев, Н. Хрисимов. Велико Търново: „Абагар“, 2016, 364–376. [Konstantin Totev, Diana Koseva. Stoliclniyat Tarnov v hristiyanskata kultura na Balkanskia svyat. – V: *Velikite Asenevtsi*. Red. P. Pavlov, N. Kanev, N. Hrisimov. Veliko Tarnovo: „Abagar“, 2016, 364–376].

Тотев, К., Тодоров, Н., Караилюв, П. 2019 – Константин Тотев, Никифор Тодоров, Пламен Караилюв. Към фортификацията на крепостта Трапезица. Стени, порти, комуникации и военни сгради. – В: *Владетел, държава и църква на Балканите през Средновековието*. Сборник с доклади от международната конференция, посветена на 60-годишнината на проф. д-р Пламен Павлов. Ред. Н. Кънев, Н. Хрисимов. Велико Търново: „Фабер“, 2019, 392–436. [Konstantin Totev, Nikifor Todorov, Plamen Karailiev. Kam fortifikaciya na krepostta Trapezitsa. Steni, porti, komunikacii i voenni sgradi. – V: *Vladatel, darzhava i tsarkva na Balkanite prez Srednovekovieto*. Sbornik s dokladi ot mezh-dunarodnata konferentsia, posvetena na 60-godishninata na prof. d-r Plamen Pavlov. Red. N. Kanev, N. Hrisimov. Veliko Tarnovo: „Faber“, 2019, 392–436].

Цамблак. 1970 – Пренасяне на мощите на св. Петка от Търново въ Видинъ и оттамъ въ Сърбия. Разказъ отъ Григория Цамблакъ. – В: Й. Иванов. *Български старини от Македония*. Ред. Б. Ангелов, Д. Ангелов. София: „Наука и изкуство“, 1970, 433–436 (LI). [Prenasyane na moshtite na sv. Petka oty Tarnovo vy Vidina i ottamy vy Sarbia. Razkazy oty Grigoriya Tsamblaky. – V: Yordan Ivanov. *Balgarski starini ot Makedonia*. Red. B. Angelov, D. Angelov. Sofia: „Nauka i izkustvo“, 1970, 433–436 (LI)].

Цанкова-Петкова, Г. 1978 – Геновева Цанкова-Петкова. България при Асеневици. София: ДИ „Народна просвета“, 1978. [Genoveva Tsankova-Petkova. Balgaria pri Asenevtsi, Sofia: DI „Narodna prosveta“, 1978].

Цапенко, М. П. 1972 – Михаил Павлович Цапенко. София. Търново. Пловдив. Москва: „Искусство“, 1972.

Чешмеджиев, Д. 2019 – Димо Чешмеджиев. Етюди върху българско средновековни култове. Пловдив: Фондация „Българско историческо наследство“, 2019. [Dimo Cheshmedzhiev. Etyudi varhu balgarski srednovekovni kultowe. Plovdiv: Fondatsia „Balgarsko istorichesko nasledstvo“, 2019].

Barakov V. [s.a.] – Venelin Barakov. The Medieval City of Tarnov. Capital of the Second Bulgarian Kingdom. [s.l., s.a.].

Choniates. 1835 – Nicetae Choniatae Historia. Rec. I. Bekker. Bonnae: Impensis Ed. Weberi, 1835.

Choniates. 1972 – Nicetae Choniatae Orationes et epistulae. Rec. I. A. van Dieten. Berolini et Novi Eboraci: Walter de Gruyter, 1972.

Choniates, 1975 – Nicetae Choniatae Historia. Rec. I. A. van Dieten. Vol. I. Praefationem et textum continens. Berolini et Novi Eboraci: Walter de Gruyter, 1975.

Choniates. 2014 – Niceta Coniata. Grandezza e catastrofe di Bisanzio (Narrazione cronologica). Vol. III. (Libri XV–XIX). Cura A. Pontani. Testo critico J.-L. van Dieten. Trad. A. e F. Pontani. [s.l.]: Fondazione Lorenzo Valla, Arnoldo Mondadori Editore, 2014.

Comnena Φ 2001 – Annae Comnenae Alexias. Rec. D. R. Reinsch, A. Kambylis. Vol. I. Berolini et Novi Eboraci: Walter de Gruyter, 2001.

Dall’Aglio, F. 2021 – Francesco Dall’Aglio. Between Rebellion and Statesmanship: Attempting a Biography of Ivanko, 1196/1200 (?). – *Studia Ceranea*, 2021, 11, 91–106.

Gregoras. 1829 – Nicephori Gregorae Byzantina historia. Cura L. Schopeni. Vol. I. Bonnae: Impensis Ed. Weberi, 1829.

LSJ. 1996 – A Greek–English Lexicon. Compiled by H. G. Liddell and R. Scott. Revised and Augmented throughout by Sir H. S. Jones with Assistance of R. McKenzie and with Cooperation of many Scholars. Oxford: Oxford University Press, 1996.

Madgearu, A. 2017 – Alexandru Madgearu. The Asanids. The Political and Military History of the Second Bulgarian Empire (1185 – 1280). Leiden–Boston: Brill, 2017.

Magoulias, H. J. 1984 – O City of Byzantium, Annals of Niketas Choniates. Trans. Harry J. Magoulias. Detroit: Wayne State University Press, 1984.

Marinow, K. 2017 – Kiril Marinow. Przez wąwozy i lasy. Armia bizantyńska wobec trudno dostępnych obszarów w świetle IX konstytucji „Taktyk” Leona VI Mądrygo. – *Acta Universitatis Lodziensis. Folia Historica*, 2017, 99, 11–32.

Neville, L. 2018 – Leonora Neville. Guide to Byzantine Historical Writing. Cambridge: Cambridge University Press, 2018.

Oberhummer E. 1912 – Eugen Oberhummer. Haimos. – In: *Paulys Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*. Bd. VII.2. Hrsg. W. Kroll. Stuttgart: Metzler, 1912, 2221–2226.

Pachymeres. 1999 – Georgii Pachymeris Relationes historicas. Vol. III. Livres VII–IX. Rec. A. Failler. Parisiis: Institut Français d’Études Byzantines, 1999.

Röhricht R. 1891 – Reinhold Röhricht. Die Jerusalemfahrt des Peter Sparnau und Ulrich von Tennstaedt (1385). – *Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin*, 1891, 26, 479–491.

Sathas, C. 1894 – Anonymi Compendium Chronicum. – In: *Bibliotheca Graeca Medii Aevi*. Vol. VII. Rec. C. Sathas. Parisiis: Jean Maisonneuve Libraire-Éditeur, 1894.

Simpson A. 2013 – Alice Simpson. Niketas Choniates. A Historiographical Study. Oxford: Oxford University Press, 2013.

Simpson, A., Efthymiadis, S. 2009 – Niketas Choniates. A Historian and a Writer. Eds. Alicia Simpson, Stephanos Efthymiadis. Geneva: La Pomme d’or S. A., 2009.

Soustal, P. 1991 – Peter Soustal. Tabula Imperii Byzantini. Bd. VI. Thrakien (Thrakē, Rodopē und Haimimontos). Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1991.

Strabon. 2003 – Strabon. Géographie. Vol. IV. Livre VII. Ed. R. Baladié. Paris: Les Belles Lettres, 2003.

Treadgold, W. 2013 – Warren Treadgold. The Middle Byzantine Historians. Basingstoke–New York: Palgrave Macmillan, 2013.

Van Dieten, J.-L. 1971 – Jan-Louis van Dieten. Niketas Choniates. Erläuterungen zu den Reden und Briefen nebst einer Biographie. Berlin–New York: Walter de Gruyter, 1971.